ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Головченко В.І.*

ДИПЛОМАТИЧНА ІСТОРІЯ ЛИСТОПАДОВОЇ 1918 р. НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА БУКОВИНІ

У статті розкриваються міжнародно-дипломатичні обставини національно-демократичної революції 1918 р. на західноукраїнських землях; особливої уваги надано українсько-румунським відносинам у контексті боротьби за владу на Буковині.

Ключові слова: Перша світова війна, Західноукраїнська держава, міжнародно-політичні чинники.

В статье раскрываются международно-политические обстоятельства национально-демократической революции 1918 г. на западно-украинских землях; особенное внимание придается украинско-румынским отношениям в контексте борьбы за власть на Буковине.

Ключевые слова: Первая мировая война, Западно-украинская держава, международно-политические факторы.

The article spotlights international-diplomatic circumstances of the national-democratic revolution 1918 on the West-Ukrainian lands; special attention is paid to the Ukrainian-Romanian relations in context of the struggle for power in Bukovina.

Key words: The Fist World War, West-Ukrainian state, international-political factors.

Аналізуючи міжнародно-політичне тло й дипломатичні обставини утворення Західноукраїнської Народної Республіки, варто наголосити, що її проголошення було тісно пов'язане з внутрішнім становищем Австро-Угорської імперії, передусім українсько-польським конфліктом у Галичині. Народження західноукраїнської державності, як можна судити з доступних архівних джерел, не готувалося національними силами протягом усієї «Великої війни» й не лобіювалося у високих кабінетах країн Антанти, як це було властиво для утворення Польщі («Другої Речі Посполитої»), Чехословацької Республіки та Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Югославія). Переважна більшість керівних східногалицьких політиків до останнього моменту намагалися вирішити саме у Відні проблему українського правління в зазначеній частині монархії Габсбургів, і не більше.

Л.Цегельський, що був тоді членом Палати депутатів австрійського рейхсрату й одночасно Бойової управи Українських січових стрільців, згадував пізніше, ніби віденські

* доктор політичних наук, професор кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

депутати й лідери українства Дунайської монархії М.Василько, К.Левицький, Є.Петрушевич, Ю.Романчук та уродженець Тернопільщини, член Палати панів парламенту й міністр здоров'я імперії І.Горбачевський радили імператору Карлу І «зробити державний замах згори – тобто розпустити парламент і ввести цісарським едиктом нову державну конституцію, за якою окремі, автономні національні краї-держави увійдуть у федерацію під одним монархом і в одному федеральному парламентові для закордонних і воєнних справ. Українців підтримували словінці, християнсько-національні чехи, хорвати та альпійські християнсько-соціальні німці».

У червні 1918 р. «змовники» навіть розробили на осінь щось на кшталт плану дій, за яким у визначений день у Львові, Празі, Загребі й Любляні мали бути проголошені (у порозумінні з цісарем) національні установчі зібрання, а Карл І попередньо повинен був змінити в національних столицях комендантів і військові залоги, щоб ті придушили можливий опір з боку поляків, угорців або імперського чиновництва [1].

Але далі депутатських конспіративних розмов справа, з різних причин, не пішла, натомість 14 вересня 1918 р. австрійський уряд М.Гуссарека звернувся нотою до всіх учасників світової війни з пропозицією розпочати мирні переговори на засадах відомих «Чотирнадцяти пунктів Вільсона» про гармонійний повоєнний світовий устрій. Австро-Угорщини стосувалися 9, 10 і 13-й пункти, де, зокрема, йшлося про те, що «народам Австро-Угорщини, яких місце в Зборі народів (Лізі націй. – Авт.) бажаємо бачити під охороною і забезпеченим, має бути дана змога автономічного розвитку», а також «треба утворити незалежну Польську державу, яка мусить містити в собі області, заселені без сумніву польським населенням» [2].

Загалом у документі робився наголос на федералізації Східної Європи, тому важко погодитися з твердженням активного учасника й відомого емігрантського дослідника історії української революції – М.Стахіва, ніби «політична позиція американського уряду» робила його «міцним союзником» українців у їхній боротьбі за суверенітет і незалежність власної держави й робила «політичні шанси України дуже добрими» [3]. Насправді ж київська Центральна Рада була дискредитована в очах держдепартаменту США іще взимку 1917-1918 рр., коли консул Д.Дженкінс, що прибув до Києва після появи там військових місій Британії й Франції, від яких переважно й отримував свою інформацію, майже в кожному листі відверто звинувачував голову Центральної Ради М.Грушевського й голову Генерального секретаріату УНР В.Винниченка в зв'язках із австрійською розвідкою та наголошував на німецьких впливах у Наддніпрянщині [4]. Не дивно, що перед оприлюдненням «Чотирнадцяти пунктів» держсекретар Р.Лансінг і його перший заступник Ф.Полк наголосили на збереженні державно-територіальної єдності Росії.

А в квітні 1918 р., за тиждень до гетьманського перевороту в Києві, головний американський експерт-полоніст - професор Гарварду Р.Лорд (він очолював Східноєвропейське відділення спеціальної групи «The Inquiry», створеної ще на початку вересня 1917 р. з півтори сотні науковців для підготовки аналітичних матеріалів урядові США, які стали б у нагоді на повоєнній мирній конференції) у меморандумі на 110-ти (!) сторінках «Проблема Східної Галичини» дійшов висновку, що з погляду «абстрактної справедливості» край із 58 % етнічного українського населення, звичайно, слід приєднати до України.

Проте з урахуванням «доцільності й практичних міркувань», оскільки «інтелектуально, економічно й культурно» поляки стоять вище, а в господарському сенсі територія більше тяжіє до Польщі, її бажано віддати останній. На авторитетну думку Р.Лорда, УНР не надто потребувала галицької провінції, бо й без неї «досить велика». Та й проблематичною американському експертові тоді видавалася сама можливість тривалого існування

незалежної Української держави, яку нібито знову буде включено до складу Росії, а поширювати російський кордон до Карпат «навряд чи бажано».

Сильна Польща, переконував високопосадовців Р.Лорд, «потрібна Європі», а найкраща можливість зробити Польщу такою – віддати їй Східну Галичину, такий варіант буде «найкращим розв'язанням проблеми». Однак, у разі, якщо все ж буде вирішено об'єднати Східну Галичину з Україною, професор пропонував включити до Польщі щонайменше чотири райони, які забезпечать Варшаві відносно вигідний стратегічний кордон по Сяну. В іншій доповіді щодо північно-східних меж майбутньої Польщі Р.Лорд безапеляційно стверджував, ніби серед білорусів і українців не спостерігається «жодної форми національного руху». А в листопаді 1918 р. він наполягав, що «немає причини для створення незалежної України», оскільки «ні раніше, ні тепер там не було й немає великого бажання до відокремлення» від Росії, й навіть що обидва народи «пов'язані економічно, мають єдину церкву, літературу та ідеали».

Водночас наявність у США плюралістичного громадянського суспільства, народженого Американською революцією 1775-1783 рр., означала, що в української справи за океаном об'єктивно мали з'явитися симпатики. Так, ще в травні-липні 1917 р., тобто відразу після вступу США у світову війну, експерт держдепартаменту А.Путні в підготовлених ним трьох меморандумах з польського питання критично поставився до великопольського націоналізму щодо українців і євреїв. Східну ж Галичину він пропонував приєднати до автономної України, що, в свою чергу, мала стати частиною реформованої на кшталт США Російської федерації [5].

Більш прихильними до визнання незалежності щойно проголошеної УНР виявилися й посол США у Росії Д.Френсіс та військовий аташе у Румунії Ятс, що мали змогу на власні очі спостерігати бурхливе розгортання державотворчих процесів у Наддніпрянщині. Ятс ще в січні 1918 р. навіть вбачав у встановленні дипломатичних відносин з УНР єдину можливість запобігти її мирові з Центральними державами. Реальна ж перспектива появи українського питання на порядку денному американської дипломатії в повоєнному урегулюванні в Європі окреслилася, коли наприкінці жовтні 1918 р. видавець впливової «New York World» Ф.Кобб і секретар «Inquiry» - журналіст В.Ліпман на прохання радника президента – полковника Е.Гауза підготували коментар-пояснення до «Чотирнадцяти пунктів».

Документ складався з урахуванням тих міжнародно-політичних чинників, які набули ваги після оприлюднення «Чотирнадцяти пунктів», і тому містив пропозицію визнання де-факто урядів, які утворилися на території колишньої Російської імперії. «Основне питання полягає в тому, - наголошувалося в коментарях, - чи варто вважати російську територію рівнозначною території, що раніше належала Російській імперії. Ясно, що це не так, оскільки пункт 13-й передбачає створення незалежної Польщі, - умову, яка виключає відновлення території імперії. Те, що визнано правильним для поляків, зрозуміло, має бути так само визнано й для фінів, литовців, латишів, а, можливо, також для українців».

Пункт 10-й пояснювався таким чином, що «Західна Галичина, без сумніву, польська, Східна Галичина великою мірою українська (русинська) і в жодному разі не належить до Польщі». Тому, застерігалося в коментарі до п.13, «на сході Польща не повинна отримати території, де переважають литовці чи українці» [6].

Щоправда, автори документу в звичному для американської політичної науки дусі радили заохочувати федеративні зв'язки між «рандштатами» («окраїнними державами»), включно з можливістю їхньої федерації з Росією (без уточнення – якою). За свідченнями сучасників, президент В.Вільсон загалом погодився з таким аналізом, але подальша конк-

ретизація політики США в Центрально-Східній Європі відкладалася до мирної конференції, що залишало Білому домові певний політичний простір у вирішенні конкретних питань.

За таких обставин чи не головної ваги набували «доконані факти», тобто здатність національних лідерів вдало скористатися «вакуумом влади», що неминуче мав виникнути на короткий час унаслідок поразки Центральних держав (і передусім Австро-Угорщини), для конституювання нових незалежних держав і здобуття їхнього міжнародно-правового визнання. Проте керівники українства монархії Габсбургів виявилися неготовими до такого повороту подій, що переконливо засвідчили сесійні дебати в австрійському парламенті, які почалися 1 жовтня 1918 р.

На Буковині не вдалося досягти цілковитого успіху, як це сталося через місяць у східногалицькій столиці – Львові, оскільки, попри перші успіхи, українці так і не змогли там забезпечити воєнно-політичну перевагу. Ще 25 жовтня 1918 р. у Чернівцях був створений Український крайовий комітет на чолі з депутатом місцевого сейму, першим крайовим інспектором українських народних шкіл О.Поповичем, що водночас керував буковинською делегацією Української Національної Ради у Львові.

З ініціативи крайового комітету 3 листопада в Чернівцях відбулося 10-тис. віче, що, на відміну від стереотипного твердження, аж ніяк не висловилося за приєднання української частини Буковини до Західноукраїнської держави [7]. Насправді вічове рішення мало шість пунктів, які зводилися до визначення території, що мала перейти під українське правління (цілком повіти Вашковецький, Вижницький, Заставнівський і Кіцманський, україномовні частини Серетського й Чернівецького, національні громади Кимполунгського, Радівцівського й Сторожинецького повітів); найвищою владою визнавалася Українська Національна Рада, а представникам інших етносів краю пропонувалося відрядити до неї депутатів, пропорційно їхній чисельності на Буковині; вимагалося якнайшвидше ухвалити конституцію Української держави на території Австро-Угорщини; висловлювався протест проти намагання інших народів захопити українську територію краю й містився заклик до буковинської делегації Української Національної Ради якомога швидше перебрати владу в українській частині Буковини. Але оскільки під час зібрання під впливом агітації соціал-демократів частина учасників висловлювалася за негайне об’єднання всіх українських земель, у газеті «Буковина» було вміщено додатковий пункт: «Віче бажає прилучення австрійської части української землі до України» [8].

Але успішна реалізація вічового рішення багато в чому залежала від налагодження порозуміння з румунською громадою «Герцогства Буковини», тим паче, що в розпал світової війни, аби утримати Румунію від виступу на боці Центральних держав, Росія погодилася на передачу Бухарестові майже всієї території Буковини (до Пруту, включно з Чернівцями) після перемоги над Австро-Угорщиною. І це при тому, що за даними імперського перепису 1900 р. українців в усьому краї налічувалося 41,16 % (297798 чол.), румунів і молдаван – 31,36 % (229018 чол.), решта – австрійці, поляки, євреї, угорці та ін.

З іншого боку, зовнішньополітична стратегія правлячих кіл королівської Румунії спиралася тоді на концепцію об’єднання всіх «румунських історичних провінцій» в «унітарну національну румунську державу», причому українські землі належної Австрії Північної Буковини й Росії - Південної Бессарабії розглядались як частини «Великої Румунії». До розробки концепції «Великої Румунії» залучалися відомі й кваліфіковані румунські історики – співзасновник Національно-демократичної партії, академік і голова парламенту країни в 1918-1920 рр. Н.Йорґа, професор і майбутній ректор Чернівецького університету І.Ністор, академік і професор Ясського університету А.Ксенопол та ін. Їхні зусилля були

спрямовані на пошук етноісторичних, дипломатичних і географічних аргументів, які б і підтверджували «право» Румунії на всю територію Буковини, Бессарабії й Покуття.

Найавторитетнішим офіційним ідеологом у питанні «східної політики» королівської Румунії вважався професор І.Ністор, у працях якого вперше в історіографії країни були сформульовані претензії на так звану Трансністрію (землі між Дністром і Південним Бугом). Ще в 1910 р. у Відні вийшла з друку праця І.Ністора «Молдовські претензії на Покуття», у 1915 р. в Бухаресті була надрукована його книга «Румуни і русини на Буковині: історичні й статистичні дослідження», а в 1918 р. - поширений варіант цієї праці німецькою мовою «Національна боротьба на Буковині». «Етнографічна карта, додана до німецького видання, на мирних переговорах у Парижі і наступних, а потім при визначенні кордону з Польською Республікою була основою переговорів і головним джерелом інформації для обґрунтування наших прав на всю Буковину» [9].

Не дивно, що Румунія вступила в Першу світову війну 27 серпня 1916 р. на боці Антанти з метою приєднання нових територій і створення «Великої Румунії», а чи не найголовнішим об'єктом зазіхань були етнічні українські землі. Засоби масової інформації Румунії того часу чимало зусиль доклали для формування відповідної громадської думки й привертання на свій бік тієї частини громадсько-політичних діячів та інтелігенції Буковини, що в роки Першої світової війни орієнтувалась на Габсбурзьку монархію. Адже ще в листопаді 1914 р. румунські політики Буковини вимагали від короля Фердинанда І не вступати у війну проти Австро-Угорщини, бо для румунського народу Росія становить «найбільшу небезпеку», «від якої може захистити тільки сильна Австрія» [10].

Вони були вірні Дунайській імперії навіть тоді, коли вона вже розповзалася під тиском військових поразок і національно-визвольних рухів. Так, К.Ісопеску-Ґрекул, оголошуючи 22 липня 1918 р. заяву «румунського парламентського клубу» буковинських депутатів з проханням до віденського уряду захистити «життєві інтереси румунів Австрії», недвозначно наголосив, що відмова d захисті могла б привести до катастрофи, бо «пан Вільсон і Антанта приєднали б нас, всупереч нашій волі, до Румунського королівства» [11].

Таким чином, на осінь 1918 р. серед румунських за етнічним походженням політиків Буковини не припускалася й гадка про об'єднання краю з королівською Румунією, а навпаки - висловлювалися побоювання перед можливістю такої небажаної перспективи. Це, безсумнівно, давало чималі шанси місцевим українцям в разі здійснення ними права на державно-національне самовизначення. Ще в другій половині жовтня у виступах в австрійському парламенті депутата від Буковини Г.Григоровича підкреслювалося, що «в буковинських румунів немає абсолютно ніякого сумніву в тому, що українська частина (Буковини. - Авт.) повинна належати Україні, а румунська – Румунії» [12]. В усякому разі тоді ніхто з політичних діячів румунської громади Буковини не висував претензій на північну частину краю, заселену переважно українцями.

В створеній членами віденського парламентського осередку 27 жовтня 1918 р. у Чернівцях Румунській національній раді прибічники приєднання краю до «Великої Румунії», очолювані головою виконкому - багатим землевласником Я.Флондором, все ж опинилися в меншості. Зате опорним осередком прибічників гасла «Великої Румунії» став заснований у Яссах 19 жовтня «Комітет буковинських емігрантів» під керівництвом І.Ністора. З огляду на відсутність в імператорському маніфесті від 16 жовтня 1918 р. навіть згадки про державне самовизначення румунів Буковини й Трансільванії (там ішлося, нагадаємо, про формування шести автономних держав – австрійської, угорської, чеської, південнослов'янської, польської й української), цей комітет відкинув ідею федералізації Австро-Угорщини й кваліфікував її як «розпачливу спробу засудженої до розпаду імперії».

Через кілька днів у першому числі газети «Голос Буковини» була оприлюднена стаття С.Пушкаріу «Чого ми бажаємо» з викладом програми боротьби румунів Буковини й Трансільванії. У ній, зокрема, стверджувалося: «Ми не визнаємо ніякого права українців на жодну частину Буковини як української землі і закликаємо всіх румунів... чинити опір... відчуженню нашої стародавньої землі» [13]. Але, зрештою, 6 листопада 1918 р. в Чернівцях було досягнуто компромісної угоди між Українським комітетом О.Поповича і демократичною частиною Румунської національної ради на чолі з А.Ончулом. Вона передбачала, що компетенція українців поширюватиметься на північну частину, а Румунської ради – на Південну Буковину, Чернівці тимчасово залишаться під спільним контролем.

Вже о 16-й годині відбулася офіційна церемонія передачі влади від імперського крайового президента графа О.Ецдорфа, що наполягав на участі в ній як українських, так і румунських представників. Відповідний протокол від Крайового комітету Української Національної Ради підписали О.Попович, а також депутати австрійського парламенту й буковинського сейму правник І.Семака й інспектор народних шкіл, майбутній консул ЗУНР у Відні М.Спинул, а від Румунської національної ради – А.Ончул.

Проте хоча вже 7 листопада О.Попович і А.Ончул прийняли присягу від урядовців на вірність українській та румунській владі, прибічники Я.Флондора вирішили вдатися до інспірування інтервенції регулярних румунських військ під приводом «охорони життя, майна та свободи всіх її мешканців без різниці національності та віри». Щоправда, офіційний Бухарест певний час вагався щодо реакції Антанти на відверту агресію, тому делегація Румунської національної ради, очолювана Я.Флондором, негайно рушила до Ясс (тимчасової столиці Румунії після взяття німцями Бухареста напр. 1916 р.). А.Ончул також через Сучаву відбув до королівського уряду, щоб добитися від нього схвалення власного компромісного плану поділу Буковини, але був інтернований і вже до Чернівців не повернувся [14].

За таких критичних умов українська влада виявилася неефективною: на вечірньому засіданні 8 листопада ухвалила оголосити загальну мобілізацію населення й не зробила цього, навіть не привела в бойову готовність наявних 450 вояків і не висунула їх на оборонний рубіж вздовж р. Сирет. У ніч на 10 листопада більшість із цих «захисників» залишила Чернівці разом із значною частиною українських урядовців, тому коли в обід наступного дня, як згадував очевидець І.Пігуляк, «з'явилося голе й босе румунське військо, не було на місці навіть і сотні доброго українського війська» [15]. До 2 грудня 1918 р., коли румуни увійшли у Вижницю й Путилу, окупація Буковини була завершена майже без опору з боку українців.

Румунському уряду й флондорівському оточенню залишилося потурбуватися лише про мінімальне юридичне оформлення акта «об'єднання». Задля цього 23 листопада 1918 р. «Комітет буковинських емігрантів» був передислокований урядом К.Коанди з Ясс у Чернівці й через два дні на терміновому засіданні, цілком у складі 54-х чол. на чолі з І.Ністором, кооптований до складу Румунської національної ради. Після цього остання ухвалила рішення скликати 28 листопада «Конгрес буковинського народу», на якому «об'єднання» Буковини з Румунією було б проголошено на «правових засадах».

Того дня до палацу Буковинської митрополії прибули 74 делегати від Румунської національної ради, 13 – від Української Національної Ради, семеро представників від німецького й шестеро – від польського населення. Присутні були також бессарабська (І.Буздуган, Г.Казакліу, І.Пеліван та П.Халіппа) й трансільванська (В.Делеу, Г.Крашан і В.Осваде) делегації. В одноголосно ухваленій Конгресом Декларації про об'єднання Бу-

ковини з Румунією, текст якої зачитав Я.Флондор, наголошувалося, що «Буковина в своїх кордонах між Черемошом, Колачином і Дністром беззастережно й навіки об'єднується з Королівством Румунія» [16].

Відповідного змісту телеграми були відправлені урядам країн Антанти, а делегація на чолі з Я.Флондором виїхала до Ясс для вручення тексту рішення про об'єднання румунському королю Фердинанду І. На урочистому прийомі з цього приводу глава делегації заявив: «Вручаємо Вашій Величності, Королю всіх румун, Декларацію про об'єднання всього Буковинського краю… Цей успіх є не військовим завоюванням, а поверненням до отчого дому відчужених братів, що в лиці Вашої Величності знаходять давно втраченого й так бажаного батька». Вже 18 грудня 1918 р. король і прем'єр-міністр І.Братіану підписали Декрет-закон про визнання об'єднання Буковини з Румунією; іншим декретом Я.Флондор та І.Ністор призначалися державними міністрами від Буковини в уряді Румунії.

Таким чином, українська національно-демократична революція в Буковині закінчилася, навіть не набувши міжнародного розголосу. За Сен-Жерменським мирним договором від 10 вересня 1919 р., що був укладений у м. Сен-Жермен-ан-Ле поблизу Парижа між т.зв. «головними союзними державами» (США, Британія, Франція, Італія, Японія), державами, що утворилися внаслідок світової війни на руїнах Австро-Угорщини (Австрія, Чехословаччина), тими країнами, до складу яких перейшли частини Габсбурзької імперії (Польща, Румунія, Королівство сербів, хорватів і словенців), та іншими учасниками війни (Бельгія, Греція, Китай, Куба, Нікарагуа, Панама, Португалія, Сіам) Буковина передавалася до складу Румунії.

Правда, з огляду на той факт, що майже третина мешканців Румунії в нових кордонах (з Буковиною, Бессарабією й Трансільванією) не була етнічними румунами, Антанта вимагала від офіційного Бухареста підписання спеціальної угоди про захист прав національних меншин. На знак протесту керівник румунської делегації на Паризькій мирній конференції - прем'єр І.Братіану ще в червні 1919 р. залишив столицю Франції. Це спричинило серйозну напруженість у відносинах Румунії з Антантою, що було небажаним для обох сторін з огляду на потребу завершення боротьби з Радянською Угорщиною. Тому коли І.Братіану вдруге у вересні відмовився підписувати зобов'язання щодо національних меншин, він був звільнений у відставку. Новий прем'єр – уродженець Трансільванії А.Вайда-Воєвод підписав 9 грудня 1919 р. Сен-Жерменський та Нейїський мирні договори й додаткову угоду щодо національних меншин, Це відкрило шлях до ратифікації парламентом Румунії 29 грудня 1919 р. вищезгаданого Декрету-закону про включення Буковини до складу Румунії.

Література

1. Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р. / Передмова Я.Дашкевича. – Львів: Свічадо, 2003. – С. 26-27.
2. Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920 / Укр. соціологічний ін-т; Сер. «Укр. революція. Розвідки і матеріяли». Кн.5. – Відень, 1922. – С. 25.
3. Matthew Stachiw, Peter George Stercho, Nicholas L. Chirovsky. Ukraine and the European Turmoil 1917-1919. – Vol. II. – N.Y.: Shevchenko Scientific Society, 1973. – P. 351.
4. Див.: Документи // Павлюк О.В. Боротьба України за незалежність і політика США (1917-1923). – К.: Видавничий дім «KM Academia», 1996. – С. 160-180.
5. Wandycz Piotr S. The United States and Poland. – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1980. - P. 122.

6. The Intimate Papers of Colonel House. Vol. IV. – Boston: Houghton Mifflin Company, 1928. – P. 202-204.
7. Див. напр.: Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Редрада: В.М.Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А.Смолій, Ю.А.Левенець (співголови) та ін. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – С. 363.
8. Буковина. – 1918, 11 листопада.
9. Grecu V. Ion I. Nistor ca istoric // Omagiu lui Ion I. Nistor: 1919-1937. - P. 30.
10. Nistor I. Unirea Bucovinei cu România. 28 Noiembrie 1918. Studiu şi documente. - Bucureşti, 1928. - P. 15.
11. Цит. за: Неспроможність буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії Радянської Буковини / Романець О.С., Михайлина П.В., Григоришин С.І. та ін. - К., 1987. - С. 84.
12. Viata noua. – 1918, 3 noiem.
13. Glasul Bucovinei. – 1918, 25 oct.
14. Кордуба М. Переворот на Буковині. З особистих споминів // Літературно-науковий вісник. – 1923. – T.LXXXI. – Кн. XII. – С. 326.
15. Цит. за: Піддубний Г. Буковина, її минуле і сучасне. – Х., 1928. – С. 101.
16. Balan T. Bucovina in razboiul mondial 1914-1918. – Cernautsi, 1919. – P. 100.